

Πολυπλοκότητα και Ηγεμονία

Σκέψεις για μια κριτική θεωρία της παγκοσμιοποίησης

Προλογικό σχόλιο

Εδώ και μια δεκαετία, η παγκοσμιοποίηση έχει γίνει προσφιλής λέξη της δημοσιότητας αλλά και πολυσύχναστος τόπος για ακαδημαϊκά προγράμματα και καριέρες. Στην κοίτη των μελετών για την παγκοσμιοποίηση έχουν με τον καιρό συρρεύσει σχεδόν όλα τα γνωστικά αντικείμενα της κοινωνικής επιστήμης, από την πολιτική οικονομία και τις διεθνείς σχέσεις (φυσικούς, κατά κάποιο τρόπο, υποψηφίους και προπομπούς) μέχρι την κοινωνική γεωγραφία, την ανθρωπολογία, την πολιτική θεωρία, την κοινωνιολογία του πολιτισμού και τη θεωρία των Μέσων Επικοινωνίας. Η στροφή προς αυτή τη νέα ήπειρο, προς αυτό που ο Fredric Jameson αποκαλεί κάπου «η παντός σκοπού λέξη G» (2000), καθιερώνεται πλέον καθώς πολλαπλασιάζονται τα εργαστήρια, οι εκδοτικές σειρές, τα συνέδρια και τα ερευνητικά προγράμματα που αφορούν τη μια ή την άλλη όψη του θέματος. Ενώ η επισήμοποίηση του νέου πολυσυλλεκτικού γνωστικού πεδίου σφραγίζεται από το ενδιαφέρον μεγάλων ονομάτων της διεθνούς σκηνής, του A. Giddens, του Z. Bauman, του U. Beck κ.ά.

Ένας παρόμοιος θεωρητικός συνωστισμός, παράλληλος φυσικά με ένα αθρόο πολιτικο-οικονομικό δημοσιογραφικό σχόλιο, είναι φυσικό να έχει κυφορήσει νέες ορολογίες και λεξιλόγια¹. Η παραγωγή και προώθηση νέων εννοιών και αρχετών, συχνά άκομφων, νεολογισμών αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της εικφορίας, πράγμα που δικαιώνει, εν μέρει, την πεποίθηση ότι από τη δεκαετία του '90 και έπειτα, η λέξη παγκοσμιοποίηση, τα παράγωγα και οι συγγενείς εκφράσεις της «διαδέχονται» το λίγο παλαιότερο μεταμοντέρνο και τις συνεκδοχές του.

Στο σημείωμα αυτό θα ασχοληθούμε κυρίως με το εξής ερώτημα: ποιοι είναι οι όροι και οι προϋποθέσεις για τη συγκρότηση ενός κριτικού πλαισίου μελέτης της παγκοσμιοποίησης. Το ερώτημα αυτό συμπληρώνεται από δυο άλλες υποθέσεις:

1. Οι έννοιες και η μεθοδολογική σχολιά που υιοθετεί ο εκάστοτε κοινωνικός θεωρητικός δεσμεύουν τη συνολική θεωρητική και ερευνητική στρατηγική του. Στο βαθμό μάλιστα που τα της παγκοσμιοποίησης διατερνούν πλέον όλα σχεδόν τα επίπεδα

λήψης αποφάσεων (πολιτικά, επιχειρηματικά κ.λπ.), η θεωρητική συγκρότηση του πεδίου δεν είναι απλή ακαδημαϊκή άσκηση, αλλά συμμετέχει, με τον έναν ή άλλο τρόπο, στη δόμηση των στρατηγικών οριζόντων ή των πολιτικών της παγκοσμιοποίησης².

2. Χρειάζεται να αναζητήσουμε ένα θεωρητικό πλαίσιο ικανό να διαιγιάσει πολυδιάστατες δυναμικές και συγχρόνως να αναδείξει εννοιολογικά εργαλεία κατάλληλα για την εργασία αυτή.

Η άποψη που θα υποστηρίξουμε είναι ότι μια σειρά από ευρέως διαδεδομένες εννοιολογήσεις της παγκοσμιοποίησης, συνυφασμένες κυρίως με μια ιδέα πολυπλοκότητας, χαοτικής πολυμορφίας και ποικιλότητας, δεν παρέχουν το κατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο για μια κριτική θεωρία του φαινομένου. Και αυτό, παρά το γεγονός ότι αρκετές από αυτές τις θεωρήσεις προσφέρουν οξυδερκείς περιγραφές ορατών εξελίξεων στο ένα ή το άλλο επίπεδο, ιδίως σε ό,τι έχει σχέση με τη σύγχρονη βιομηχανία της κουλτούρας και τις οργανωσιακές καινοτομίες της. Θα ισχυριστούμε, επίσης, ότι η μια ή άλλη μεθοδολογική επιλογή «συμπερίληψης» (όπως αυτή που προκρίνουν οι Beck, Giddens και πολλοί μελετητές της πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης) οδηγεί συνήθως σε θεωρητικές αποφάσεις οι οποίες παραγνωρίζουν σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις εξουσίας και τις δομές ηγεμονίας που διέπουν τις αντινομίες της παγκοσμιοποίησης. Το αξιοσημείωτο είναι ότι αυτή η παραγνώριση δεν λαμβάνει τη μορφή αποσιώπησης, αλλά πρέπει να θεωρηθεί λογικό επακόλουθο ενός ευρύτερου κοινωνιολογικού ιδεαλισμού στον οποίο τα συστήματα και οι τρόποι επικοινωνίας, οι βιογραφίες και οι κατασκευές της (ατομικής ή ομαδικής) ταυτότητας έχουν αναχθεί σε μείζονες διαστάσεις της νέας εποχής και των θεωριών της.

Με βάση αυτή την πρώτη κριτική επισήμανση, θέτουμε το ερώτημα: ποιο πρέπει να είναι το καθοδηγητικό νήμα σε ένα πλαίσιο κριτικής ανάλυσης της παγκοσμιοποίησης; Η υπόθεση που κάνουμε είναι ότι, για να συγκροτηθεί ένα τέτοιο πλαίσιο, πρέπει να επικεντρώσουμε την προσοχή μας στον πολυδιάστατο και εμπειρικά αδιάφυστο χαρακτήρα της καπιταλιστικής ηγεμονίας σε διάφορες κλίμακες (τοπική, περιφερειακή, διεθνική και τέλος πλανητική). Αντίθετα, θεωρούμε ότι κανένα ικανοποιητικό πλαίσιο δεν μπορεί να προκύψει από περιγραφικά «έξυπνες» και εκλεκτικιστικές τοιχογραφίες, στις οποίες ο καπιταλισμός αποτιμάται ως ένας παράγοντας ή απλώς και μόνο μια θεσμική διάσταση μεταξύ πολλών –και περίπου ισοδύναμων– άλλων διαστάσεων.

Το να εντοπίσουμε λοιπόν και να προσεγγίσουμε τις επιμέρους διαστάσεις και πτυχώσεις τις οποίες προσλαμβάνουν οι διεθνικές καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις, οι πρακτικές που τις ενσαρκώνουν και οι φορείς δράσης οι οποίοι κατά κύριο λόγο τις προωθούν ή τις υφίστανται, αποτελεί, για μας, το καταλληλότερο μονοπάτι για μια θεωρία της παγκοσμιοποίησης. Στην προοπτική αυτή, το θέμα της πολυπλοκότητας και της χαοτικής ποικιλομορφίας χρειάζεται να συνδεθεί εκ νέου με μια θεωρία της εξουσίας ή, για την ακρίβεια, μια πολιτική οικονομία των μορφών εξουσίας που διέπουν τη σημερινή κοινωνική πραγματικότητα.

Η κριτική στη μονομανία του «πολιτισμικού», όπως επίσης και σε κάθε είδος τεχνολογικό ντετερμινισμό (υπερβολική έμφαση στις τεχνολογικές ωθήσεις της κοινωνίας της πλη-

ροφορίας, της ψηφιακής εποχής κ.ο.κ.), συνιστά, επίσης, μια ουσιαστική παράμετρο στην προσπάθεια ανασυγκρότησης ενός περιεκτικού πλαισίου.

Συμπερίληψη, πολυπλοκότητα και περιγραφισμός

Στο βιβλίο του για την παγκοσμιοποίηση, που έχει εκδοθεί και στην Ελλάδα, ο Ulrich Beck αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στο μεθοδολογικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η αναδυόμενη κοινωνιολογία της παγκοσμιοποίησης. Διακρίνει συγκεκριμένα δύο μεθόδους κριτικού διαχωρισμού των φαινομένων που άπτονται της παγκοσμιοποίησης, μια μέθοδο η οποία στηρίζεται στη συμπερίληψη και μια μέθοδο βασισμένη στη λογική του αποκλεισμού. Η πρώτη προσεγγίζει τις διασυνδέσεις και τις κοινωνικές σχέσεις του σύγχρονου κόσμου με τον όρο του «και έτσι και αλλιώς», ενώ η δεύτερη μέθοδος συλλαμβάνει τον κόσμο υπό το πρίσμα του «είτε έτσι/είτε αλλιώς». Στο επιχείρημα του γερμανού κοινωνιολόγου, η μέθοδος του αποκλεισμού φαίνεται να αποδίδεται στις μονοδιάστατες, μονοαιτιακές και στατικές αντιλήψεις για την παγκοσμιοποίηση, λ.χ. στην προσέγγιση του σύγχρονου κόσμου υπό το πρίσμα της τάσης προς συγκεντροποίηση, ομογενοποίηση, εξαμερικανισμό κ.λπ. Αντίθετα, οι συμπεριληπτικές στρατηγικές ευνοούν, πάντοτε σύμφωνα με τον Beck, μια ευέλικτη κατανόηση των σύγχρονων συνόρων και προσδιορισμών, όπου εντέλει «το να βρίσκεται κάτι ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες δεν αποτελεί την εξαίρεση αλλά τον κανόνα» (Beck, 2000: 139-40).

Η θέση του Beck είναι ότι οι μεθοδολογίες του αποκλεισμού, οι φερόμενες να υιοθετούν ανταγωνιστικούς και αλληλοαποκλειόμενους πόλους, είναι δύσκαμπτες και τελικά ακατάλληλες για εμπειρική έρευνα και τεκμηρίωση. Όπως αντιθέτως, η ερευνητική στρατηγική της συμπερίληψης, της αλληλοεπικάλυψης και του επαμφοτερισμού υποτίθεται ότι διευκολύνει την αποσαφήνιση των όρων της εκάστοτε ανάλυσης, πράγμα απαραίτητο για την όποια θεωρία «αναστοχαστικού εκσυγχρονισμού», όπως αυτή την οποία υιοθετεί ο ίδιος ο γερμανός κοινωνιολόγος.

Αυτή η προτροπή για μια κριτική μέθοδο βασισμένη στη συμπερίληψη, στο «και αυτό και το άλλο» ή στο «και έτσι και αλλιώς», αποτελεί φυσικά μια εξαιρετικά διαδεδομένη υπόμνηση πολλών κοινωνικών επιστημόνων που αντιπαθούν τη μονομέρεια περισσότερο από την αφέλεια. Εμφανίζεται ανάγλυφα σε εκείνη την τάση της κοινωνιολογίας της σύγχρονης κουλτούρας που επιμένει σε θεωρήσεις δύο (ή πολλαπλών) όψεων, δηλαδή σε περιγραφές του κόσμου όπου σχετικοποιείται ή εξοβελίζεται ανοιχτά η έννοια ενός κυρίαρχου πρίσματος και μιας κεντρικής περιοχής γύρω από την οποία οργανώνονται οι κοινωνικοί θεσμοί, οι μορφές δράσης και διάδρασης, η λογική των κοινωνικών συστημάτων κ.λπ. Στην πολιτική θεωρία και στις διεθνείς σχέσεις, η ίδια μεθοδολογική επιλογή φαίνεται να εμπνέει τις θεωρίες της «διακυβέρνησης» και του πολυκεντρισμού, θεωρίες που αμφισβητούν την έννοια του κυρίαρχου φορέα δράσης στο αναδυόμενο παγκόσμιο και μετα-διεθνές σύστημα (Rosenau και Czembiel: 1992). Σε άλλες περιπτώσεις, η προσοχή έχει στραφεί στη σχέση πολυπλοκότητας και παγκοσμιοποίησης, ιδίως στις θεωρίες με επίκεντρο τις χωρικές και χρονικές μεταμορφώσεις των σύγχρονων κοινωνικοψυχικών κόσμων. Στην προοπτική αυ-

τή, λ.χ., ο John Urry (2001) μας καλεί να αναγνωρίσουμε τις «μη-γραμμικές αλληλεξαρτήσεις μεταξύ ανθρώπων, τόπων, οργανωσιακών και τεχνολογικών συστημάτων», αλληλεξαρτήσεις οι οποίες πρέπει να αναλυθούν, κατά τη γνώμη του, με όρους υβριδίων, δικτύων και ροών.

Μπορεί να δει κανείς ότι σε αυτές και ανάλογες προσεγγίσεις –όπου θα επανέλθουμε παρακάτω– η λογική της συμπερίληψης φθάνει στα ακραία όριά της. Στις μετριοπαθέστερες εκδοχές της, παρέχει πρόσβαση στις αναδυόμενες ιδιότητες ενός παγκόσμιου συστήματος το οποίο άλλοι εικάζουν ότι υπάρχει ήδη ως «πλανητική εποχή» (Albrow: 1997) και άλλοι ότι παραμένει προς το παρόν μια εν τω γίνεσθαι ανερχόμενη παγκόσμια τάξη (Held και McGrew: 1999). Σε άλλες περιπτώσεις (πιο κοντά στην υπόθεση της μετα-νεοτερικότητας), αυτό το άνοιγμα στην πολυσημία και στη διαφορά θέτει σε αμφισβήτηση την ίδια τη συστημικότητα του συστήματος, δηλαδή αγγίζει και ξεπερνά «το κατώφλι του χάους» (Urry: 2001).

Υπάρχει πάντως μια κοινή ευαισθησία στις στρατηγικές συμπερίληψης, παρά τις σημαντικές διαφορές που χωρίζουν τις θεωρίες οι οποίες επιδιώκουν να συνεχίσουν –με τον έναν ή άλλο τρόπο– τη «νεοτερικότητα» (μιλώντας για αναστοχαστική ή δεύτερη νεοτερικότητα) και τις περιγραφές που υιοθετούν την έννοια μιας ριζικής στροφής προς την εποχή της μετα-νεοτερικότητας. Αυτή η ευαισθησία εκφράζεται με δυο τρόπους:

A. Με την αποδοχή του αμφίπλευρου ή πολύπτυχου χαρακτήρα κάθε ιστορικής διεργασίας. Έτσι, λ.χ., προκύπτουν οι πολυγαμικές έννοιες του παγκοσμιο-τοπικού ή άλλα ζεύγη «έλξης - απώθησης» του τύπου συγκεντροποίηση και κατάτμηση, ομοιογένεια και διαφορά, εθνικισμός και κοσμοπολιτισμός, διακινδύνευση και ευκαιρία, αρνητικές προκλήσεις και θετικές δυνατότητες. Η χρήση παρόμοιων ζευγών διπλής φοράς υποτίθεται ότι προφυλάσσει το μελετητή από το δογματισμό της μονοσήμαντης κριτικής και της μονοαιτιατικής εξήγησης. Ως συνέπεια της αυτονόητης «κομψότητας» αυτής της στρατηγικής, η τρέχουσα ρητορική των πολιτικών και οικονομικών ελίτ την εγκολπώθηκε με ευκολία. Έτσι, ακούμε, λ.χ., ότι η παγκοσμιοποίηση ενέχει ρίσκα *αλλά και* ευκαιρίες ή δυνατότητες, η απελευθέρωση των αγορών προκαλεί δεινά *αλλά και* λύνει αποτελεσματικά πολλά προβλήματα, αυτό ή το άλλο συνιστά «πρόκληση» (απειλή) και πρόκληση (πεδίο θετικής δράσης). Η γενίκευση αυτής της καθησυχαστικής «διαλεκτικής» τείνει πλέον να γίνει συρμός του δημόσιου –επιχειρηματικού, πολιτικού, δημοσιογραφικού– λόγου.

B. Με την προσφυγή σε μεταφορικά σχήματα και περιγραφές που υποδηλώνουν την απουσία μιας κεντρικής ιεραρχικής δομής και ενός κέντρου πλοήγησης του κόσμου, την αύξηση του ενδεχομενικού, απρόβλεπτου και κινδυνώδους χαρακτήρα των συστημάτων, την «υβριδική» μετάλλαξη των ταυτοτήτων και των ιθαγενειών.

Η πηγή μιας τέτοιας πληθωρικής προβληματικής μπορεί να αναχθεί στο ενδιαφέρον πολλών θεωρητικών για τις αλλαγές στη συνείδηση του χωρο-χρόνου σε συνθήκες τεχνολογικής και επικοινωνιακής επιτάχυνσης και εμβάθυνσης. Οι τεχνολογικές καινοτομίες –ιδίως στα μέσα επικοινωνίας, στη μετάδοση πληροφορίας αλλά και στις μεταφορές–, μαζί με τις πολιτισμικές ωθήσεις του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα, καταγράφονται και αξιολογούνται ως πραγματικοί γεννήτορες νέων νοημάτων και μιας πραγματικής επανάστασης στους τρόπους ζωής. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι η έμφαση στη «χωροχρονική συ-

μπίηση» (Harvey: 1989) ή στη «χωροχρονική αποστασιοποίηση» (Giddens: 2001) εγκαινιάζει ουσιαστικά την κοινωνική οντολογία της παγκοσμιοποίησης, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '90.

Αυτό που αξίζει να τονιστεί εδώ δεν είναι τόσο η προσπάθεια χαρτογράφησης του σχηματισμού καινούριων εμπειριών όσο ότι αυτή η νέα τάση της κοινωνικής φιλοσοφίας επιστρατεύεται συχνά για να απαξιώσει την «παραδοσιακή» ιδέα της κοινωνίας (και της αλλαγής της) και της κοινωνικής επιστήμης. Όπως γράφει ο Giddens (2001, 84):

Η αδικαιολόγητη εμπιστοσύνη των κοινωνιολόγων στην ιδέα της «κοινωνίας», όπου αυτή σημαίνει ένα ορθοθετημένο σύστημα, θα έπρεπε να δώσει τη θέση της στην ανάλυση του τρόπου με τον οποίο η κοινωνική ζωή διευθετείται σε χώρο και χρόνο – στην προβληματική της χωροχρονικής αποστασιοποίησης.

Ενώ, μια δεκαετία αργότερα, συναντάμε μια πιο ακραία εκδοχή αυτής της θέσης στον Urry (2001):

Η κοινωνιολογική έννοια της κοινωνίας είναι οργανωμένη γύρω από τη μεταφορά της περιοχής [region] [...]. Ωστόσο, αυτός είναι ένας πολύ περιορισμένος τρόπος να κατανοούμε την παγκοσμιοποίηση. Η έννοια της περιοχής συνεπιφέρει μια υπερβολικά ενοποιημένη και τελεολογικά δομημένη δέσμη διαδικασιών. Συνεπάγεται μια έννοια παγκόσμιας ισορροπίας. Και υπονοεί μια σαφή δομή της παγκόσμιας τάξης.

Η σαρωτική και συχνά αστοιχειώτη κριτική στον «κρατοκεντρικό/εδαφικό» χαρακτήρα της παραδοσιακής κοινωνικής θεωρίας³ δεν είναι φυσικά άσχετη με το θέμα που μας ενδιαφέρει εδώ, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο μια ορισμένη ρητορεία περί πολυπλοκότητας, χάους και πολυμορφίας παραμερίζει ως «παρωχημένο» το πρίσμα της ηγεμονίας από την ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων. Σε πολλές περιπτώσεις, η κοινωνική οντολογία της πολυπλοκότητας επαναφέρει το βεμπεριανό «πολυθεϊσμό» της κουλτούρας εναντίον του (υποτιθέμενου) μαρξικού «μονοθεϊσμού» της οικονομίας. Χαρακτηριστικός είναι, ας πούμε, ο τρόπος με τον οποίο ο Giddens χειρίζεται το θέμα των διαστάσεων της παγκοσμιοποίησης. Εντοπίζει τέσσερις διαστάσεις που συναπαρτίζουν τη δυναμική της παγκοσμιοποίησης: το σύστημα των εθνών κρατών, την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία, την παγκόσμια στρατιωτική τάξη πραγμάτων και το διεθνή καταμερισμό της εργασίας (Giddens: 2001, 90-1). Αυτό το τετράπτυχο αποτελεί, κατά την άποψή του, συνέπεια και μετεξέλιξη των τεσσάρων θεσμικών πλεγμάτων της νεοτερικότητας (καπιταλισμός, επιτήρηση, στρατιωτική εξουσία, βιομηχανισμός). Μια από τις κεντρικές θέσεις του Giddens είναι ότι η αλληλεξάρτηση και αλληλοδιείσδυση μεταξύ αυτών των διαστάσεων δεν επιτρέπει να χρεώνονται οι σημερινοί κοινωνικοί μετασχηματισμοί σε ένα και μόνο θεσμικό πλέγμα, και ιδίως στον καπιταλισμό. Έτσι, προσάπτει, για παράδειγμα, στον Wallerstein τον κλασικό χαρακτηρισμό του οικονομισμού.

Αυτός όμως ο καθώς πρέπει «αντι-οικονομισμός» γίνεται πολύ λιγότερο αυτονόητος και αθώος όταν οδηγεί συστηματικά στην κοινωνιολογική και πολιτική υποτίμηση της καπιταλιστικής θεσμικής διάστασης, όταν δηλαδή φθάνει σε εκτιμήσεις του τύπου «η παγκο-

σμιοποίηση είναι πολύ πιο στενά συνδεδεμένη με την επικοινωνία και όχι τόσο με την κυριαρχία των οικονομικών δυνάμεων» (Giddens: 1999).

Ισχυριζόμαστε ότι το συμπεριληπτικό πλαίσιο των τεσσάρων διαστάσεων, ενώ είναι χρήσιμο από μια τυπολογική σκοπιά, δεν παρέχει εκείνες τις πληροφορίες που θα μας οδηγούσαν σε ακριβέστερη κατανόηση της παγκοσμιοποιητικής δυναμικής. Για παράδειγμα, ενώ από αναλυτική έποψη μπορεί κανείς βάσιμα να διακρίνει τη σύγχρονη στρατιωτική εξουσία από το «βιομηχανισμό» (τεχνολογικός έλεγχος στη φύση, πρακτικές τεχνοεπιστημονικής διαχείρισης) ή τον καπιταλισμό από τη στρατιωτική εξουσία, η κοινωνική ανάλυση των συγκεκριμένων φορέων δράσης, των συμφερόντων, των στρατηγικών κυβερνητικών επιλογών ή άλλων παικτών και υποσυστημάτων του «διεθνούς συστήματος» δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας για την αποφασιστική παρέμβαση του καπιταλιστικού πλέγματος στον τρόπο δόμησης των άλλων διαστάσεων. Η σύγχρονη στρατιωτική βιομηχανία, οι νέες τεχνολογίες επιτήρησης και ελέγχου των μεταναστευτικών ροών και των συνόρων και ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας (και του αποκλεισμού από την εργασία) είναι έτσι αδύνατο να αναλυθούν αν δεν ληφθεί υπόψη η θεμελιώδης και απαράγραπτη σημασία των στρατηγικών συσώρευσης του κεφαλαίου και των γεω-πολιτικών και πολιτισμικών της προϋποθέσεων⁴.

Το να υπενθυμίζει κανείς τη θεμελιώδη σημασία των στρατηγικών συσώρευσης του κεφαλαίου (και να αναφέρεται πριν από όλα στις αντιφάσεις και τα διλήμματα του καπιταλισμού) δεν σημαίνει φυσικά ότι εγκαταλείπει την αναζήτηση ενός πολυδιάστατου θεωρητικού πλαισίου. Η ίδια η παγκοσμιοποίηση δεν είναι ανάγκη να θεωρείται ένας συνεκτικός αιτιακός μηχανισμός για ό,τι συμβαίνει σε όλες τις κλίμακες της κοινωνικής οργάνωσης, αλλά, όπως τονίζει ο Bob Jessop, μπορεί και να προσεγγιστεί ως «ένα πολύπλοκο και χαοτικό αποτέλεσμα μιας σειράς διαδικασιών που συντελούνται σε πολλές κλίμακες, ποικίλους χρόνους και πολλά κέντρα» (Jessop: 1999). Η παγκοσμιοποίηση, υπό αυτή την εναλλακτική εκδοχή πολυπλοκότητας, δεν αποτελεί από μόνη της μια υπερ-κλίμακα η οποία εγκιβωτίζει, εξηγεί ή παράγει όλα όσα συμβαίνουν κάτω ή εντός της. Αποτελεί περισσότερο ένα δομικό πλαίσιο βαθύτατα εξαρτημένο από διεργασίες οι οποίες συντελούνται σε «χαμηλότερες» και πιο οικείες κλίμακες – τοπικές, εθνικές, διασυνοριακές κ.λπ. Συνιστά όμως συγχρόνως και τον πλατύτερο «ορίζοντα δράσης» στον οποίο μπορεί να κατευθυνθούν οι στρατηγικές συσώρευσης και τα οικονομικά σχέδια εδώ και κάποιες δεκαετίες.

Το κρίσιμο από θεωρητική άποψη ερώτημα δεν είναι έτσι μια μονομερής ή πολυμερής προσέγγιση στην παγκοσμιοποίηση. Εκτός από ελάχιστες θεωρήσεις (όπως αυτή, λ.χ., για τη «μακτοναλντοποίηση» του κόσμου, δηλαδή την υπόθεση περί ισοπεδωτικού εξαμερικανισμού του πλανήτη⁵), οι περισσότερες ερμηνευτικές και ερευνητικές προτάσεις γύρω από το διεθνικό και την παγκοσμιότητα έχουν αναπτύξει μια εκλεπτυσμένη και ευαίσθητη στις αντιφάσεις και τις διαφορές πρόσληψη της παγκοσμιοποίησης. Έτσι, η μετάθεση του προβληματισμού στο επίπεδο της αντίθεσης «μονοδιάστατων» και «πολυδιάστατων» πλαισίων είναι λίγο εκ του πονηρού, στο βαθμό που σήμερα όλα σχεδόν τα θεωρητικά εργαλεία εμφανίζονται υπέρ το δέον ανοιχτά σε μίξεις οπτικών, μεθοδολογικούς δανεισμούς και εν γένει στον κοινωνιολογικό πλουραλισμό.

Το μείζον είναι μάλλον ποια από τις πολλές διαστάσεις φωτίζει καλύτερα τις δομικές

(αντικειμενικές) όψεις των διεργασιών με τις οποίες συντελείται –όσο συντελείται– η παγκοσμιοποίηση. Αν, με άλλα λόγια, πρέπει να αναζητούμε στην παγκοσμιοποίηση ισχυρά δομικά πλαίσια με τον ίδιο τρόπο που διαβλέπουμε καινούριους ορίζοντες στρατηγικών δράσεων. Ως προς αυτό το ερώτημα, οι συμπεριληπτικές και εκλεκτικές θεωρήσεις τείνουν όλο και πιο συχνά στο μορφικό περιγραφισμό και σε παραθέσεις ειδήσεων από το θαυμαστό νέο κόσμο με τη χρήση εντυπωσιακών κοινωνιολογικών τοπωνυμίων όπως «κοινωνία της γνώσης», «πλανητικά δίκτυα, παγκόσμιες ροές πληροφορίας και εικόνας κ.λπ. Καταφεύγουν επίσης σε λίστες φορέων δράσης ή παικτών της παγκοσμιοποίησης με τρόπο που συχνά δεν υπερβαίνει το τετριμμένο εύρημα της μεταμοντέρνας δημοσιογραφίας, η οποία κάθε χρόνο ανακαλύπτει κάποιους «πρωταγωνιστές» ή «φυλές» της παγκοσμιοποίησης⁶. Αυτός ο επιφανειακός και ανώδυνος περιγραφισμός στηρίζεται μάλιστα σε πολύ αμφίβολες θεωρητικές υποθέσεις για τη μετα-νεωτερική «δημόσια σφαίρα» ως δημόσια σκηνή ή δημόσια οθόνη.

Μπορεί όμως να χαρτογραφηθεί πειστικά το πεδίο της παγκοσμιοποίησης χωρίς να προσφύγει κανείς σε επιφανειακές ταξινομήσεις ή πρόχειρα θεωρητικά πλαίσια της μόδας; Θα προσπαθήσουμε να μείνουμε στο ερώτημα αυτό στη συνέχεια.

Παγκόσμια Μορφώματα και Διεθνικές Πρακτικές

Στη δεκαετία του '90, το κατ' εξοχήν συμπεριληπτικό και κοινό πλαίσιο για την παγκοσμιοποίηση επενδύθηκε κυρίως σε πολιτισμικά παραδείγματα αντλημένα από το τοπίο των ηλεκτρονικών επικοινωνιών και τη διεθνή πολ. κοινότητα (από τα McDonalds στη Madonna). Το πολιτισμικό πρόταγμα, ομολογημένο ή περισσότερο διακριτικό, έλαβε τη μορφή ενός συνθήματος: στροφή στην καθημερινότητα και στις πρακτικές της, απομάκρυνση από τις ουσιοκρατικές και «μεταφυσικές» έννοιες της κοινωνίας, του κράτους, της κυριαρχίας, της τάξης κ.λπ. Αυτό το σύνθημα αντηχεί στο ενδιαφέρον θεωρητικών όπως ο Giddens και ο Beck για τον αναστοχασμό, δηλαδή για τις δεξιότητες που αναπτύσσουν οι καθημερινοί άνθρωποι στο να αναθεωρούν, να επεξεργάζονται και να διαμορφώνουν τις επιλογές τους στο φως νέων πληροφοριών, γνώσεων και εμπειριών (λόγω του εκδημοκρατισμού της δημόσιας σφαίρας και των καινούριων τεχνολογιών της επικοινωνίας). Η ικανότητα του αναστοχασμού ή αναστοχαστικότητα αφορά έτσι τη διεύρυνση και εκλέπτυνση των επιλογών από τα υποκείμενα, τα οποία δεν πρέπει να θεωρούνται αλλοτριωμένα ή «πραγματοποιημένα» –όπως υπέθετε ο ένας ορισμένος μαρξισμός και η παραδοσιακή κριτική θεωρία–, αλλά άτομα και κοινότητες που βιώνουν κατασκευασμένες ιστορικά αβεβαιότητες και νέες διακινδυνεύσεις, μαθαίνοντας να πλάθουν τις προσωπικές και ομαδικές τους ταυτότητες.

Αυτή η νέα θεματολογία του εαυτού –στην– καθημερινότητα ή στη ρουτίνα των κοινωνικών σχέσεων και των υπαρκτικών επιλογών δεν είναι, ωστόσο, μια μεμονωμένη τάση στην οποία ξαναφρεσκάρονται παλαιότερα θέματα της κοινωνικής φιλοσοφίας⁷. Ούτε έχουμε εδώ απλώς μια κοινή δικαιολόγηση ενός πολιτικού προγράμματος «πέραν της δεξιάς και της αριστεράς» (αν και τούτο συμβαίνει σε κάποιο βαθμό). Η ευαισθησία για τις

καθημερινές βιογραφίες και τους διαμεσολαβημένους από τα Μέσα Επικοινωνίας βιωματοκούς κόσμους συνδέεται πριν από όλα με μια θεωρία για την εξατομίκευση ως νέο πεδίο δοκιμασίας των αναστοχαστικών πολιτικών ή άλλως πολιτικών της ζωής (life-politics). Η ρητορική της εξατομίκευσης και της κατασκευής του εαυτού ανανεώνει ουσιαστικά ένα από τα παραδοσιακά μοτίβα της φιλελεύθερης ανθρωπολογίας μαζί με τη λειτουργιστική υπόμνηση περί των απρόβλεπτων συνεπειών της δράσης⁸. Όπως εύστοχα αναλύει στο τελευταίο του βιβλίο ο Νίκος Μουζέλης (2001), η αντιδιαστολή μεταξύ πολιτικών της ζωής (στη βάση του αναστοχαστικού εκσυγχρονιστικού λόγου) και «παραδοσιακών» πολιτικών της χειραφέτησης είναι κατά μεγάλο μέρος μια θεωρητικά και πολιτικά αδόκιμη υπόθεση. Η δική μας γνώμη είναι ακόμα ανυπόφερτη, μιας και θεωρούμε αυτό το λεξιλόγιο και την εξωραϊστική του ωραιολάτεια ως κορύφωση μιας προσπάθειας η οποία αποσκοπεί στο να μετατρέψει όλα τα μεγάλα κοινωνικά ζητήματα της εποχής μας σε προβλήματα κουλτούρας και/ή ταυτότητας, δηλαδή σε πολιτισμικού τύπου εντάσεις και «δυσφορίες».

Μια τέτοια μετατροπή δεν είναι φυσικά καινούριο θέμα στην ευρύτερη θεωρία της κοινωνίας. Για παράδειγμα, στο πολύ πιο συμβατικό πεδίο της πολιτικής θεωρίας, μια σειρά από εγχειρήματα ανακάλυψης του Tocqueville και του κλασικού ρεπουμπλικανισμού επιστρέφουν κατά τακτά χρονικά διαστήματα για να διαπιστώσουν ότι το δημοκρατικό «έλλειμμα» της μιας ή της άλλης χώρας είναι τελικά πρόβλημα «πολιτικής κουλτούρας» ή λειψής και ανοργάνωτης «κοινωνίας πολιτών» και δημοκρατικού κοινωνικού έθνους.

Ο πιο αμιγής και επιθετικός κουλτουραλισμός συναντάται όμως στην περίπτωση της συζήτησης για την παγκοσμιοποίηση, στην οποία μετατοπίστηκαν τα αδιέξοδα από τις παλαιότερες διαμάχες γύρω από το μοντέρνο και το μεταμοντέρνο. Τα πιο σημαντικά (από έποψη επιρροής και συζητήσεων που προκαλούν) επιχειρήματα σε αυτή την κατεύθυνση δεν επαναλαμβάνουν παλαιά μοτίβα του κοινωνιολογικού ιδεαλισμού, αν και δείχνουν να υιοθετούν ορισμένες εμμονές των ιδεαλιστικών παραδόσεων, όπως την αντίθεση στον «οικονομικό ωφελιμισμό», την υπερεκτίμηση στα κανονιστικά μη-ορθολογικά και συμβολικά πλαίσια της δράσης, το ενδιαφέρον για την αισθητική εκφραστικότητα, την αντιπάθεια για την πολιτική οικονομία κ.λπ.

Ωστόσο, ο νεοκουλτουραλισμός του '90 φαίνεται να λαμβάνει σοβαρά υπόψη τους υλικούς μετασχηματισμούς της παραγωγής και της κυκλοφορίας –κυριαρχία των οπτικών και αφηγηματικών κωδικών των πλανητικών Μέσων Επικοινωνίας–, καθώς και άλλα φαινόμενα χωροχρονικής αναστάτωσης (μεταναστεύσεις, νέες διασυννοριακές κινητικότητες και ροές). Το επίκεντρο εδώ είναι η σχέση αυτών των υλικών μετασχηματισμών με την ψυχική γεωγραφία και την κατασκευή της υποκειμενικότητας των ομάδων και των ατόμων τα οποία εμπλέκονται στις διεργασίες αυτές. Ως προς αυτό όμως παρατηρούμε το εξής:

Πολλά εγχειρήματα αυτού του τύπου καθιστούν ουσιαστικά ανώδυνα και εξασθενίζουν τα εξουσιαστικά και ιεραρχικά χάσματα της παγκοσμιοποίησης. Χαρακτηριστικά, ο ινδός ανθρωπολόγος Arjun Appadurai διακρίνει στην παγκοσμιοποίηση πάνω από όλα το ξύπνημα της φαντασίας κάποιων κοινότητων, μιας φαντασίας η οποία έτσι δεν είναι πλέον περιουσία των χαρισματικών ατόμων και των ειδικών της επίσημης κουλτούρας (καλλιτεχνών κ.λπ.), αλλά μέρος της καθημερινότητας των απλών ανθρώπων και όσων είχαν αποκλειστεί παραδοσιακά από το δυτικό «κανόνα».

Στην κοινωνική φαινομενολογία της παγκοσμιοποίησης που προτείνει ο Appadurai, το βασικό πλαίσιο της ανάλυσης αφορά τις διασπορές, τις ροές και τις κινητικότητες του «μεταηλεκτρονικού κόσμου». Σε αυτές τις διασπορές, η φαντασία των ανθρώπων διαμορφώνεται από –και πλάθει συγχρόνως– τοπία, κοινότητες συναισθημάτων μέσω των αφηγηματικών και οπτικών υλικών των Μέσων Επικοινωνίας. Αυτές οι κοινότητες συναισθημάτων διαπερνούν τα εθνικά σύνορα και ενσαρκώνονται σε διεθνικές κοινότητες, στις οποίες δεν υφίσταται μια σαφής και οριστική ρήξη με την παράδοση και τα σύμβολά της. Για τον Appadurai, τα μονοπάτια της παγκοσμιοποίησης δεν αφορούν έτσι μεγάλης κλίμακας κοινωνικούς διακανονισμούς (με υποκείμενο τα κράτη, τις ελίτ ή τους διεθνείς οργανισμούς), αλλά την καθημερινή πολιτισμική πρακτική και τους μετασχηματισμούς της φαντασίας. Η κοινωνική θεωρία πρέπει να ενδιαφέρεται έτσι για τις διαφορές, τις αντιθέσεις και τις συγκρίσεις των τρόπων ζωής, για τις εντοπισμένες διαφορές των υποκειμενικών κόσμων. Η κουλτούρα, λέγει ο Appadurai, δεν είναι μια υπόσταση (εθνοφυλετικού ή γλωσσικού τύπου), αλλά μια διάσταση η οποία αναδεικνύει ενσαρκωμένες και εντοπισμένες διαφορές ιδιαίτερα σημαντικές για τη συγκρότηση ομαδικών ταυτοτήτων (1996, 14-15).

Αναφερθήκαμε στον Appadurai επειδή, κατά τη γνώμη μας, συμπεκνώνει πολύ καλά την απαλυντική και παραπλανητική χρήση των περιγραφών τις οποίες συνηθίζουν οι κουλτουραλιστές θεωρητικοί. Για παράδειγμα, όταν αναλύει την «καταναλωτική επανάσταση» ή την καταναλωτική «κουλτούρα», φροντίζει να αποποιηθεί κάθε σκέψη για ένταξη αυτών των δυναμικών φαινομένων σε τύπους θεσμικής αλλαγής, απορρίπτει δηλαδή την ιδέα ότι μπορεί να υπάρχει ένα συγκροτησιακό πλαίσιο των πολλαπλών καταναλωτικών πρακτικών. Δεν τον ενδιαφέρει δηλαδή μια ιστορική λογική η οποία συναρτά τα επιμέρους πρότυπα αλλαγών με ευρύτερα συστήματα (λ.χ., τις αντικουλτούρες της δεκαετίας του '60 με τον ηδονιστικό καπιταλισμό και την πορεία του κοινωνικού κράτους), αλλά αυτό που αποκαλεί «γενεαλογία»: επιλογή η οποία στρέφει την προσοχή προς τους τοπικούς θεσμούς και τις πολλαπλές πρακτικές ή τα πολλαπλά ενσαρκωμένα σενάρια του καταναλώνου. Αυτό μας οδηγεί στην ίδια περίπου στάση την οποία συναντάμε και στον Giddens: στην καλυμμένη υποτίμηση του δεσπόζοντος και ιστορικά σημαίνοντος ρόλου που έπαιξε η ιστορική εξέλιξη του καπιταλιστικού πλέγματος στην επέκταση και περιπλοκή των καταναλωτικών κωδίκων στην περίοδο από τη δεκαετία του '60 και έπειτα. Και, επιπλέον, στην απαξίωση των κοινωνικών αναλύσεων οι οποίες διερμηνεύουν τον κοινωνικο-ιστορικό κόσμο με όρους ηγεμονίας και κοινωνικών ανταγωνισμών.

Η έφεση στις τοπικές και διαφοροποιημένες «διαδράσεις» (κάτι σαν την «τοπική γνώση» του άλλου ανθρωπολόγου, του Clifford Geertz) εμπνέει έτσι και τον τρόπο με τον οποίο οριοθετείται η παγκοσμιοποίηση. Και εδώ τον πρώτο λόγο έχουν οι «αστάθμητες επικοινωνιακές ρευστότητες» και οι πολλαπλές διαστάσεις κάποιων παγκόσμιων μορφωμάτων που αλληλοδρουν και συν-διαμορφώνονται χωρίς ένα ηγεμονικό κέντρο ικανό να κυβερνήσει αυτή την «άπειρη» πολυπλοκότητα. Ο Appadurai διακρίνει έτσι τη δική του παγκοσμιοποίηση πέντε διαστάσεων, κάνοντας λόγο για πέντε παγκόσμια μορφώματα και αντίστοιχα «φανταστικά τοπία» τα οποία αφορούν τα έθνη και τους λαούς, τις τεχνολογίες, το χρήμα, τα Μέσα Επικοινωνίας και τις ιδέες-ιδεολογίες. Πρόκειται για μορφώματα και τοπία στα οποία η ρευστότητα, οι αμφίδρομες έλξεις και απωθήσεις, οι ομοιογένειες

και οι ετερογένειες παίζουν ακατάπαυστα το παιχνίδι του κόσμου ως γλωσσικό παιχνίδι, ένα παιχνίδι του οποίου οι συνέπειες είναι εξίσου άδηλες και απρόβλεπτες.

Τοπία, ρευστότητες, υβριδικά μορφώματα κ.λπ. Αν πάμε λίγο παραπέρα από αυτή την μπαρόκ ρητορική, είναι βέβαιο ότι εδώ υπάρχουν σοβαρές συνέπειες για το θέμα που μας ενδιαφέρει, δηλαδή για την εύρεση του κατάλληλου πλαισίου μιας θεωρίας για την παγκοσμιοποίηση.

Μια από τις σοβαρότερες συνέπειες είναι η αυτονόμηση των πολιτισμικών και βιωματικών μικρο-κλιμάκων από τα θεσμικά πλέγματα και την κοινωνική μηχανική των συστημάτων. Ο κουλτουραλισμός επισημαίνει βεβαίως κάτι σωστό: ότι η εμπορευματική παραγωγή σε μεγάλο βαθμό είναι πλέον ένα πολιτισμικό φαινόμενο. Η διαφήμιση, οι δημόσιες σχέσεις, τα μηνύματα, οι κώδικες και τα σήματα που ενορχηστρώνουν τη μεγάλη εμπορευματική μηχανή επενδύονται με λιβιδινικές, ερωτικές, αισθητικές ή ακόμα και «μεταφυσικές» συμβολικές. Αλλά, όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Fredric Jameson (2000), εκτός από την κίνηση από την οικονομία στην αισθητική δεν πρέπει να λησμονούμε και την πολύ κρίσιμη αντίστροφη κίνηση «από την κουλτούρα στην οικονομία». Πώς αλλιώς θα μπορούσαμε να καταλάβουμε το ρόλο της ψυχαγωγικής βιομηχανίας, του χολιγουντιανού μοντέλου ή των συστηματικών προσπαθειών της αμερικανικής πολιτισμικής βιομηχανίας να σπάσει και να συκοφαντήσει τις «προστατευτικές» πολιτικές (βλ. τη γαλλο-αμερικανική σύγκρουση για τον κινηματογράφο κ.λπ.) στο πεδίο της κουλτούρας; Πώς θα ήταν επίσης δυνατό να διαχωρίσουμε τις λειτουργικές και θεσμικές πτυχές του εταιρικού καπιταλισμού της πολιτισμικής πληροφίας (παγκόσμια δημοσιογραφικά συγκροτήματα, παγκόσμια μουσική βιομηχανία κ.λπ.) από τις καθημερινότητες των καταναλωτικών πρακτικών;

Με λίγα λόγια, καλή είναι η χαρτογράφηση των ποικίλων διαστάσεων και των επινοητικών τρόπων με τους οποίους ομάδες και άτομα ενσωματώνονται στα διάφορα τοπία/μορφώματα μέσω του αναστοχασμού και της φαντασίας οι οποίες φυσικά διαμεσολαβούνται από τη συνεχή ροή των Μέσων Επικοινωνίας, τα παγκόσμια είδωλα της ποπ κουλτούρας κ.λπ. Εύλογη είναι επίσης η ιδέα ότι το πολιτισμικό (με την ευρεία έννοια που αναφέρεται στον κόσμο των εικονομνημάτων, των συμβόλων κ.λπ.) διεισδύει σε μεγάλο βαθμό στη χάραξη πολλών και καιρίων οικονομικών σχεδίων. Το ερώτημα όμως είναι αν όλα αυτά επαρκούν για την προσέγγιση στους στρατηγικούς μοχλούς της διεθνικότητας, δηλαδή για την κατανόηση και εξήγηση του τρόπου με τον οποίο συγκεκριμένοι φορείς δράσης ελέγχουν τους μηχανισμούς των επιμέρους διαστάσεων, λ.χ., τα τηλεπικοινωνιακά δίκτυα, τα δίκτυα παραγωγής και διανομής των πολιτισμικών προϊόντων, τους διεθνικούς πολιτικούς και στρατιωτικούς οργανισμούς κ.λπ.

Οι κουλτουραλιστικές αλλά και οι «αναστοχαστικές» θεωρίες τύπου Giddens και Beck έχουν την τάση να υποτιμούν την ισχύ των μηχανισμών ελέγχου ή των εκμεταλλευτικών σχέσεων, γελοιογραφώντας τον όποιο ριζοσπαστικό αντίλογο ως θεωρία της παθητικής και αλλοτριωμένης μάζας⁹. Αποδίδουν έμφαση έτσι στην έξυπνη, ειρωνική και ερμηνευτικά «υποψιασμένη» χρήση των εμπορευματικών πλαισίων και των κυρίαρχων πολιτισμικών κωδικοποιήσεων από την ενεργητική φαντασία των ατόμων ή των κοινοτήτων. Ωστόσο, μια κριτική θεωρία των σύγχρονων ηγεμονιών δεν προϋποθέτει σε καμία περίπτωση το μοντέλο του πολιτιστικά ναρκωμένου ή των αιωνίως ξεγελασμένων μαζών. Ήδη από την

κλασική γκραμσκιανή της οροθέτησης, η ηγεμονία δεν ταυτίζεται με την παθητική και τυφλή συναίνεση των πολιτών στους δεσμούς κυριαρχίας, αλλά περισσότερο με την ενεργό συγκατάθεση των μελών μιας κοινωνίας στις αξίες, στις ιδεολογίες και στα σχέδια μιας κυρίαρχης τάξης, που γίνεται έτσι (μέσα από την κατάκτηση της συναίνεσης, άλλοτε παθητικής και άλλοτε ενεργητικής) εθνική μη-τάξη.

Μπορούμε να σκεφτούμε άραγε τους όρους της παγκοσμιοποίησης με ανάλογο τρόπο; Το θέμα που ανοίγεται είναι τεράστιο και δεν μπορεί να απαντηθεί με συνοπτικές διαδικασίες. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι, αν υιοθετήσει κανείς το πλαίσιο της μετα-νεοτερικότητας ή ακόμα και της αναστοχαστικής νεοτερικότητας, είναι αδύνατο να αποδεχθεί το πρίσμα της ηγεμονίας. Ακόμα όμως και στην περίπτωση που κάποιος αποδέχεται ένα ερμηνευτικό πλαίσιο το οποίο αναγνωρίζει τη δεσπόζουσα σημασία της συσώρευσης του κεφαλαίου και του καπιταλιστικού πλέγματος, δεν είναι απαραίτητο να συγκατατίθεται και στην εκδοχή μιας κοινωνικο-ταξικής ηγεμονίας επί των διεργασιών της παγκοσμιοποίησης. Για παράδειγμα, ο νεο-μαρξιστής γεωγράφος David Harvey υποθέτει ότι η κρίση υπερσυσώρευσης που σημειώθηκε στη δεκαετία του '70 οφείλεται σε μια πρωτόφαντη επιτυχία της μαζικής παραγωγής, η οποία οδήγησε σε κορεσμό προσφοράς αγαθών και υπηρεσιών που δεν μπορεί να απαντηθεί από καμιά (δυνατή) ζήτηση. Το συμπέρασμα του Harvey είναι ότι από τη δεκαετία του '70 και έπειτα ο παγκόσμιος καπιταλισμός περνά στη φάση του χάους και της ακραίας ρευστότητας, υπόθεση η οποία, αν γίνει δεκτή, σημαίνει απλώς ότι καμιά τάξη δεν κυριαρχεί στην παρούσα φάση της κεφαλαιακής συσώρευσης.

Η δική μας υπόθεση βρίσκεται πάντως εγγύτερα στην ιδέα της ελεγχόμενης πολυπλοκότητας και της περιορισμένης αποδιοργάνωσης¹⁰. Αυτό προϋποθέτει δυο παραδοχές:

- Υπάρχει πράγματι –και σε αυτό έχουν δίκιο οι σκεπτικιστές και αρκετοί στο χώρο της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας– μια παγκοσμιοποίηση/«ιδεολογία», δηλαδή ένα πακέτο από μισές αλήθειες και αρκετούς μύθους που αφορούν κυρίως την έκταση, το βάθος και την πραγματική οικονομική επιφάνεια της παγκοσμιοποίησης (Hirst και Thompson: 2000).
- Μπορεί να διαπιστωθούν όμως και πειστικές διεργασίες διεθνικότητας και σχηματισμού ενός παγκόσμιου συστήματος, διεργασίες οι οποίες δεν είναι απλώς προϊόν στρατηγικών επιλογών κάποιων τεχνοκρατικών ελίτ ή δικαιολογίες απρόθυμων κυβερνήσεων, αλλά απαντούν σε «αντικειμενικούς» μετασχηματισμούς του ώριμου καπιταλισμού.

Νομίζουμε ότι μια καλύτερη αφετηρία για την κατανόηση του μη-μυθικού πυρήνα της παγκοσμιοποίησης είναι η έννοια των διεθνικών πρακτικών (Sklair: 2000) ως βασικών μονάδων ανάλυσης του παγκόσμιου συστήματος. Η ανάλυση του Sklair παρουσιάζει ενδιαφέρον, επειδή ναι μεν εντοπίζει τις ιδεολογικές καταχρήσεις της ρητορείας περί παγκοσμιοποίησης εκ μέρους των κυρίαρχων δυνάμεων, αλλά συγχρόνως αναγνωρίζει ότι η σημερινή δυναμική των κοινωνικών σχέσεων και μορφών ανάπτυξης συνεπάγεται όντως κάτι περισσότερο από τις παραδοσιακές διακρατικές σχέσεις και την κλασική αντίληψη των ανταγωνιστικών εθνικών οικονομιών.

Το κέντρο βάρους της θεωρίας στρέφεται εδώ προς τις διεθνικές πρακτικές οι οποίες τέμνουν οριζοντίως τα κρατικά σύνορα και συμπικνώνονται σε ορισμένα μεγάλα θεσμικά πλέγματα. Από αναλυτική και ιδεοτυπική σκοπιά, οι διεθνικές πρακτικές αναπτύσσονται σε τρεις σφαίρες, την οικονομική, την πολιτική και την πολιτισμική/ιδεολογική. Οι διεθνικές οικονομικές πρακτικές αντιπροσωπεύονται καλύτερα από τη Διεθνική Εταιρεία [Transnational Corporation], η οποία αποτελεί τη σύγχρονη μορφή παρούσας της Πολυεθνικής [Multinational Corporation]. Οι διεθνικές πολιτικές πρακτικές αποτελούν το πεδίο δόμησης μιας πραγματικής διεθνικής καπιταλιστικής τάξης, ενώ η κουλτούρα/ιδεολογία του καταναλωτισμού συναρθρώνει τις διεθνικές πολιτισμικές και ιδεολογικές πρακτικές.

Η υπόθεση για τις διεθνικές πρακτικές στην οικονομική, πολιτική και ιδεολογική σφαίρα εγείρει φυσικά πολλά ερωτήματα, κυρίως για την εμπειρική της επαλήθευση, αν και δεν λείπουν οι εργασίες οι οποίες επιχειρούν να αναλύσουν πολύ συγκεκριμένες όψεις της παγκοσμιοποίησης υιοθετώντας το πρίσμα αυτό (McMichael: 1996).

Η πιο συζητήσιμη πλευρά της θεωρίας του Sklair είναι ο ισχυρισμός του ότι «στη θεωρία του παγκόσμιου συστήματος η διεθνική καπιταλιστική τάξη δρα ως παγκόσμια κυρίαρχη τάξη» (Sklair: 1999, 159). Πρόκειται για ισχυρισμό που, όπως καταλαβαίνουμε, βρίσκει στον αντίποδα της θέσης περί χάους, ακυβέρνητης πολυπλοκότητας ή «πολυκεντρικής» και πολυαρχικής διακυβέρνησης της παγκόσμιας τάξης.

Ανεξάρτητα πάντως από την εμπειρική και αναλυτική εμβέλεια του μοντέλου των διεθνικών πρακτικών, το πλαίσιο που αναγνωρίζει την παγκοσμιοποίηση ως δυναμική ενός αναδυόμενου παγκόσμιου (καπιταλιστικού) συστήματος έχει δυο συγκεκριμένες αρετές:

- Είναι ένα πλαίσιο στο οποίο η παγκοσμιοποίηση εμφανίζεται όχι ως κυριαρχία ενός «δυτικού» ή απλώς αμερικανικού σχεδίου, αλλά ως μια νέα δομική και δραστητική ποιότητα αποδιοργάνωσης/αναδιοργάνωσης των κεφαλαιοκρατικών κοινωνικών σχέσεων. Θα λέγαμε ότι κάτι ανάλογο υπονοούν και άλλοι μαρξιστές συγγραφείς, όπως οι Fox Piven και Cloward (1998), οι οποίοι συνδέουν την παγκοσμιοποίηση με μια νέα «εποχή εξουσίας».
- Αφήνει περιθώρια για μετασχηματιστική δράση και δεν προσυπογράφει ανέξοδα το «τέλος της ουτοπίας», δηλαδή το τέλος της αναζήτησης εναλλακτικών λύσεων για νέες μορφές οργάνωσης των κοινωνιών και του κόσμου.

Η ανάγκη της μακροθεωρίας

Επιμείναμε πιο πάνω στο εξής ερώτημα: μιλώντας για την παγκοσμιοποίηση μπορούμε να βρούμε ένα περιεκτικό πλαίσιο στο οποίο να εντάξουμε την αναμφισβήτητη ποικιλία με την οποία εμφανίζονται τα σχετικά κοινωνικά (οικονομικά κ.λπ.) φαινόμενα;

Στο ερώτημα αυτό μπορεί να δοθούν αρκετές απαντήσεις. Από την πιο αφοπλιστική –μεταμοντέρνα– περιφρόνηση στις ενοποιητικές και περιεκτικές ψευδαισθήσεις μας μέχρι την κομπότερη επίκληση στις δυνάμεις της επικοινωνίας, στις δικτυακές ροές και στην αύξηση της αναστοχαστικότητας στα πλαίσια ενός «άκεντρου» κόσμου. Κατά τη γνώμη μας,

τα σενάρια αυτά, προσφιλή σε μεγάλο τμήμα της κοινωνικής θεωρίας, έχουν συγκεκριμένες δυνατότητες αλλά και πολύ ορατές αδυναμίες. Οι δυνατότητές τους είναι κυρίως περιγραφικές και πολύ λιγότερο εξηγητικές. Αν δεν καταλήγουν στο «όλα είναι πολιτισμικά» (χυνδαίος κουλτουραλισμός), τείνουν συχνά στη συστηματική απονεύρωση των σκληρών ζητημάτων που έθετε η παραδοσιακή κοινωνική θεωρία. Τέτοια ζητήματα, ωστόσο, όπως οι σχέσεις εκμετάλλευσης, η γραφειοκρατία, η αποξένωση/αλλοτριώση, ακόμα και η συχνά παρεξηγημένη «κυριαρχία των ελίτ» (στις κλασικές θεωρίες των ελίτ), δεν μπορεί να σβήνουν από το χάρτη επειδή, λ.χ., ένα ορισμένο μεταμοντέρνο management¹¹ δεν αισθάνεται άνετα με την παλαιoproσωπική έννοια της γραφειοκρατίας ή επειδή η εποχή των κορπορατιστικών συμβιβασμών παρήγαγε αθρόα κοινωνικούς εταίρους στη θέση των παλαιών κοινωνικών ανταγωνιστών ή, τέλος, επειδή έτσι αποφάσισε η εμπειρία κοσμοπολίτικου «νομαδισμού» μερικών χιλιάδων επιχειρηματιών, ακαδημαϊκών καθηγητών και μεσοαστών τουριστών του πλανητικού («μας») χωριού. Το ζήτημα φυσικά δεν είναι να υπερασπιστούμε ορισμούς, μοντέλα και εργαλεία των κλασικών, αλλά να σταθούμε με περισσότερες επιφυλάξεις έναντι του εικονοκλαστικού οίστρου ο οποίος κυβερνά πολλές από τις πρόσφατες θεωρητικές συζητήσεις περί παγκόσμιου, διεθνικού κ.λπ.

Ως προς το παράδειγμα της θεωρίας για την παγκοσμιοποίηση, τα σημεία που νομίζουμε ότι αξίζει να συζητηθούν είναι πολλά. Θα περιοριστούμε εδώ σε τέσσερις κριτικές παρατηρήσεις οι οποίες μπορεί να γονιμοποιήσουν μια τέτοια συζήτηση.

- Είναι θεωρητικά επισφαλής η οποιαδήποτε προσπάθεια «αφαίρεσης» του θεσμικού πλαισίου –και των περιορισμών που απορρέουν από τις δομημένες κυριαρχίες– από την εξέταση των τρόπων υποκειμενοποίησης των ανθρώπων. Οι αυτοβιογραφίες και οι αναστοχαστικές δεξιότητες, τα τοπία της φαντασίας και οι υβριδικές «κοινότητες συναισθημάτων» δεν αναπτύσσονται σε κενό εξουσίας, έξω από συγκεκριμένες κρατικές ρυθμίσεις, ανστηρά νομικά καθεστώτα, ισχύουσες εργασιακές πειθαρχίες, εκπαιδευτικά συστήματα κ.λπ. Τα media και ο αφηγηματικός/οπτικός ιστός τους δεν συνιστούν την «πραγματικότητα» ούτε και καθιστούν μάταιο το ερώτημα για δεσπόζουσες και περισσότερο πάγιες λογικές οργάνωσης των κοινωνικών και ιστορικών κόσμων. Εν ολίγοις, η συμβολική εξουσία δεν μπορεί να προσεγγίζεται ως ανεξάρτητη μεταβλητή, αποσπασμένη δηλαδή από τις υλικές κυριαρχίες και τις άλλες μορφές κεφαλαιακής συσσώρευσης.
- Δεν υπάρχει καμία επείγουσα και δραματική ανάγκη η οποία να δικαιώνει τη θεωρητική έξαρση μεγάλου μέρους της σύγχρονης θεωρίας (και αυτής που ερευνά την παγκοσμιοποίηση) με το ζήτημα της «ταυτότητας», της «κοινότητας» ή του «εαυτού». Μεθοδολογικά, αυτό για μας σημαίνει ότι είναι γελοίο να βλέπει κανείς παντού και πάντοτε ταυτοτικές ανησυχίες και πολιτισμικά ρήγματα (από το ισλαμικό αντάρτικο στις Φιλιππίνες μέχρι τις ενδοκοινοτικές συρράξεις στα Σκόπια ή τα παράπονα των τουρκόφωνων της Θράκης) και να αποσιωπά ή να περνά σε δεύτερο πλάνο άλλες ιστορικές αλήθειες, λ.χ. την αμερικανική κατοχή του αρχιπελάγους των Φιλιππίνων, τις στρατηγικές επιβίωσης των πολιτικών και ακαδημαϊκών ελίτ στη μετα-τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία, τα αναπτυξιακά προβλήματα της τωρινής ή τις

πολιτικο-διπλωματικές περιπέτειες της αλλοτινής Θράκης. Ο δυτικός έφηβος που επιβεβαιώνει το ναρκισσισμό του ταυτιζόμενος με το είδωλο της ποπ, δεν μπορεί φυσικά να τοποθετηθεί στην ίδια αναλυτική κατηγορία με τον παλαιστίνιο έφηβο που μέσα σε μια συγκεκριμένη πολιτική, οικονομική και στρατιωτική συνθήκη γίνεται καμικάζι εμπνευσμένος από τον σείχη Γιασίν ή τον Οσάμα μπιν Λάντεν¹². Από την άλλη, δεν είναι τα προβλήματα αυτο-έκφρασης και πολιτισμικής διαφοράς τα οποία μπορεί να μας οδηγήσουν στη χαρτογράφηση της εμπειρίας του ξένου μετανόστη στην Ελλάδα, όσο ερωτήματα σχετικά με τις πολιτικές της οικονομικής και κοινωνικής ιθαγένειας (ιδιότητα του πολίτη, κοινωνική ιθαγένεια) μέσα στο ελληνικό πολιτικοκοινωνικό σύστημα.

- Η πλανητικότητα (globality) ως τέτοια έχει προς το παρόν νόημα μόνο ως απώτατος ορίζοντας των δράσεων που επιτελούνται σε άλλες κλίμακες και κυρίως –ακόμα– στην κλίμακα του εθνικού κράτους. Η θεωρητική υπέρβαση του έθνους κράτους στα μυαλά των ιδεολόγων της παγκοσμιοποίησης αφορά περισσότερο τα «φαντασιακά τοπία» μιας κοσμοπολίτικης ανώτερης-μεσαίας τάξης και των ακαδημαϊκών, πολιτικών και επιχειρηματικών της συνασπισμών, παρά τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται σήμερα η σχέση τοπικού, εθνικού και διεθνικού. Όπως γράφει κάπου ο Jonathan Friedman (2000, 145), «ο δεσμός μεταξύ πολυπολιτισμού/υβριδισμού, “γκλομπαλισμού”, νεοφιλελευθερισμού και ευελιξίας –ως– λύσης είναι βασικός για μια συνεκτική κατανόηση της κοσμοπολίτικης καπιταλιστικής εμπειρίας του κόσμου».
- Τέλος, μια κοινωνική θεωρία της παγκοσμιοποίησης πρέπει να έχει ως σημείο αφετηρίας τη σύνθετη επίδραση των μακρο-παραγόντων στις μικροκαταστάσεις, χωρίς διάθεση υποτίμησης της ιδιαιτερότητας και της πλαστικότητας του επιμέρους και της εκάστοτε περίπτωσης. Η απομυθοποίηση της παγκοσμιοποίησης ως ευτελούς ιδεολογίας (χρήσιμη συνεισφορά της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας) πρέπει να συμπληρωθεί έτσι με την αναγνώριση και εξέταση ποιοτικά καινούριων φαινομένων τα οποία αφορούν στην αναδιοργάνωση των ηγεμονιών, στις στρατηγικές ανάπτυξης, στην κατάκτηση πολιτικών συναινέσεων και στις νέες συμμαχίες για την επιτήρηση και τον έλεγχο των σημαντικών περιοχών.

Θα αναρωτηθεί κανείς μήπως η επαναφορά της συζήτησης στα «γνωστά» (εξουσιαστικές σχέσεις, ασυμμετρίες ισχύος, καπιταλιστικό πρόταγμα κ.λπ.) οδηγεί στην πτώχευση της σκέψης και στην απλούστευση σύνθετων και σκοτεινών καταστάσεων. Από μια άποψη, μια τέτοια ανησυχία δεν είναι αβάσιμη. Αλλά, όταν αναφερόμαστε στο γενικό θεωρητικό πλαίσιο μιας προσέγγισης, δεν προδιαγράφουμε και δεν δεσμεύουμε όλες τις πτυχές και τα στρώματα της προσέγγισης. Για παράδειγμα, απέναντι στο φαινόμενο «διεθνική τρομοκρατία» νέου τύπου, τα στοιχεία του γενικού θεωρητικού πλαισίου μας –οι διεθνικές πρακτικές οι οποίες αναφέρονται σε ένα «αναδυόμενο» παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα– δεν επαρκούν ούτε για καλές περιγραφές ούτε, πολύ περισσότερο, για επαρκείς εξηγήσεις. Αλλά και το καλύτερο γενικό θεωρητικό πλαίσιο δεν είναι σε θέση να συμπεριλάβει «ό,τι συμβαίνει» σε μια κοινωνική και ερμηνευτική τυπολογία. Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε με

τις παραπάνω σκέψεις είναι ότι ένα σύγχρονο κοινωνικοθεωρητικό διάβημα για την παγκοσμιοποίηση (δηλαδή για τις διεθνικές πρακτικές που συνθέτουν το μύθο και την αλήθεια της παγκοσμιοποίησης) δεν μπορεί να προσπερνά, ελαφρά τη καρδία, το πρόβλημα και τις συνέπειες της επέκτασης και εμφάνισης των καπιταλιστικών πλεγμάτων σε όλες τις χωρικές κλίμακες και τις εμπειρικές καθημερινότητες.

Φυσικά, όπως ήδη σημειώσαμε, καμιά σοβαρή κοινωνική θεωρία δεν ισχυρίζεται ότι η παγκοσμιοποίηση δεν έχει σχέση με τις διεθνικές πρακτικές του καπιταλισμού και των φορέων του. Το πρόβλημα για μας εντοπίζεται στις περιγραφές και ερμηνείες οι οποίες διαχωρίζουν το καπιταλιστικό (ως μονόπλευρα οικονομικό/οικονομίστικο) από τις τεχνολογικές και πολιτισμικές καινοτομίες της εποχής. Η αντίρρησή μας επικεντρώνεται ιδιαίτερα σε εκείνα τα εγχειρήματα τα οποία μειώνουν και εξασθενίζουν την έννοια του καπιταλισμού, ανάγοντάς τη στο μερικό επίπεδο του οικονομικού υποσυστήματος και μάλιστα στην επιφανειακή εκδοχή των «αγορών/ανταλλαγών». Αντί αυτού, θεωρούμε προτιμότερη μια διευρυμένη αλλά και ακριβέστερη έννοια του καπιταλισμού ως σύνθετου κοινωνικού τρόπου παραγωγής, στον οποίο παράγονται τόσο οικονομικά αγαθά όσο και πολιτισμικές εμπειρίες, πολιτικοί διακανονισμοί, στρατιωτικοί σχεδιασμοί και ιστορικά αιτιολογημένες εξουσιαστικές πρακτικές. Αν αποκατασταθεί, εκ νέου, ένας τέτοιος πολυδιάστατος προσδιορισμός του καπιταλισμού ως συστήματος (και όχι ως απλής θεσμικής διάστασης/υποσυστήματος εντός ενός άλλου συστήματος, της «νεοτερικότητας»), τότε νομίζουμε ότι είναι θεμιτή η επιφύλαξη για αρκετά από τα τρέχοντα σενάρια περί παγκοσμιοποίησης. Γίνεται επίσης περισσότερο αναγκαία η κριτική στις σύγχρονες εκδοχές κοινωνιολογικού ιδεαλισμού.

Βιβλιογραφία

- Albrow, M. (1997), *The Global Age. State and society beyond Modernity*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Appadurai, A. (1996), *Modernity at large: cultural dimensions of modernity*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Beck, U. (2000), *Τι είναι Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Falk, R. (1994), "The making of global citizenship", στο Van Steenberg (επιμ.), *The condition of citizenship*, London: Sage.
- Friedman, J. (2000), "Americans again, or the new age of imperial reason? Global elite formation, its identity and ideological discourses", *Theory, Culture & Society*, vol.17 (1): 139-146.
- Fox Piven, F. και R. Cloward (1998), "Eras of Power", *Monthly Review*, 49 (8).
- Giddens, A. (2001), *Οι Συνέπειες της Νεοτερικότητας*, Αθήνα: Κριτική.
- Giddens, A. (1999), *Runaway World: How Globalization is Reshaping our Lives*, Profile books.
- Harvey, D. (1989), *The condition of postmodernity*, Oxford: Blackwell.
- Held, D., A. McGrew κ.ά. (1999), *Global Transformations*, Cambridge: Polity Press.
- Hirst, P. και G. Thompson (2000), *Η παγκοσμιοποίηση σε αμφισβήτηση*, Αθήνα: Πατάκης.
- Jameson, F. (2000), "Globalization and political strategy", *New Left Review*, 4.
- Jessop, B. (1999), "Reflections on globalization and its (il)logic(s)", στο P. Dicken και άλλοι (επιμ.), *The logic of globalization*, London: Routledge.
- Λιοδάκης, Γ. (2001), «Η συζήτηση περί "παγκοσμιοποίησης", η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και ο μεταβαλλόμενος ρόλος του κράτους», *Οικονομία*, 46: 59-68.

- McMichael, P. (1996), *Development and social change: A global perspective*, Thousand Oaks: Pine forge press.
- Μουζέλης, Ν. (2001), *Για έναν εναλλακτικό τρίτο δρόμο*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μπάττραμ, Α. (2000), *Χάος, πολυπλοκότητα και μανάτζμεντ*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ritzer, G. (1993), *The Macdonalization of society: An investigation into the changing character of social life*, Thousand Oaks California: Pine forge press.
- Robertson, R. (1994), "Globalization or glocalization", *Journal of International communication* (1): 33-52.
- Rosenau, J. και E.O. Czernbiel (επιμ.) (1992), *Governance without government: order and change in world politics*, New York: Cambridge University Press.
- Sklair, L. (1999), "Competing Conceptions of Globalization", *Journal of World-Systems Research*, vol. V, 2: 143-162.
- Sklair, L. (2000), "The transnational capitalist class and the discourse of globalization", Διαδίκτυο: <http://www.theglobalsite.ac.uk/press/012sklair.htm>.
- Urry, J. (1999), "Globalization and citizenship" (draft), δημοσιευμένο από το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Lancaster University στη διεύθυνση: <http://www.comp.lancaster.ac.uk/sociology/soc009ju.html>.
- Urry, J. (2001), "Time, Complexity and the Global", (draft), στην παραπάνω ηλεκτρονική διεύθυνση.

Σημειώσεις

1. Ενδεικτικά και μόνο μπορεί να αναφερθούν οι έννοιες «παγκόσμια κοινωνία του ρίσκου» (U.Beck: 2000), «παγκοσμιο-εντοπιότητα» [glocalization] (Robertson: 1994), «παγκόσμια φανταστικά τοπία» (Appadurai: 1996), «παγκόσμια υφύδα» (Urry: 1999). Σε άμεση συσχέτιση με την προβληματική της παγκοσμιοποίησης είναι άλλωστε και οι γνωστές εκφράσεις των Giddens και Beck «δευτέρα νεωτερικότητα», «αναστοχαστική νεωτερικότητα» ή «αναστοχαστικός εκσυγχρονισμός».
2. Αυτή η ενεργός ανάμιξη των εννοιολογικών εργαλείων της κοινωνικής επιστήμης στη χάραξη πολιτικών και στη δημιουργία πολιτικού συμβολισμού φαίνεται καλύτερα αν επικεντρωθούμε σε «χαμηλότερες» κλίμακες από το παγκόσμιο/πλανητικό, λ.χ., στην κλίμακα περιφερειακών συσσωματώσεων όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση. Στην κλίμακα αυτή, εμφανίζονται μια σειρά από λεξιλόγια και κατευθυντήριες έννοιες που προέρχονται από την ευρύτερη κοινωνικο-θεωρητική συζήτηση. Βλ., μεταξύ άλλων, τις έννοιες της «διακυβέρνησης», του «κοινωνικού αποκλεισμού», της πολιτικής ιθαγένειας ή της «ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη», του ρίσκου και της διακινδύνευσης κ.λπ.
3. Η κατηγορία του «μεθοδολογικού εθνικισμού» εκτοξεύεται με ανέμελη ευκολία σε όλη την «παραδοσιακή» κοινωνική επιστήμη, ως εάν η μαρξική ανάλυση της συσώρευσης του κεφαλαίου ή οι βεμπεριανές κατηγορίες της γραφειοκρατίας και του εξουθλολογισμού να ήταν αποκλειστικά εφαρμοστέες στο κέλυφος ενός εθνικού κράτους.
4. Οι συμπεριληπτικές θεωρίες, επειδή έχουν υποθετήσει μια, ρητή ή κομψή, πολιτισμική και στυλιστική ανάγνωση όλων των κοινωνικών φαινομένων (από το ταξίδι ως τις χρηματιστικές επενδύσεις, τις σχέσεις των φύλων ή ακόμα και τις ταξικές σχέσεις), κατανοούν το οικονομικό ως αγορά, δηλαδή ως τη σπηνή όπου επιτελούνται ανταλλαγές υλικών και συμβολικών αγαθών. Από αυτή την επιφανειακή πρόσληψη των τι συνιστά «οικονομία» προκύπτει και η μονομερής ενασχόληση με τη σφαίρα της κυκλοφορίας, τις καταναλωτικές πρακτικές και τις καθημερινότητες, πράγμα που συνοδεύεται από θεωρητική υποτίμηση των παραγωγικών σχέσεων και των ασύμμετρων μορφών κοινωνικής εξουσίας οι οποίες διαπερνούν όλα τα θεσμικά πλέγματα.
5. Ας σημειωθεί εδώ ότι το επιχείρημα περί «μακτοναντοποίησης» (Mcdonalization) και αντίστοιχες αναλύσεις υπό το πρίσμα της οικονομο-πολιτισμικής ισοπέδωσης δεν προέρχονται από το χώρο της ριζοσπαστικής (μαρξιστικής) κοινωνικής θεωρίας, αλλά από νεολειτουργιστές κοινωνιολόγους, όπως ο George Ritzer (1993).
6. Τη δεκαετία του '90 πολλοί θεωρητικοί κατέφυγαν σε παρόμοιες λίστες «κοινωνικών τύπων» της παγκοσμιοποίησης (βλ. Falk: 1994), στους οποίους σιναφάει κανείς φύδην μίγδην παγκόσμιους καπιταλιστές και ποτ διοργανωτές διεθνών φιλανθρωπικών συναντιών, μανάτζερ των παγκόσμιων δικτύων και συστηματικούς «πλανητικούς» τουρίστες, την Greenpeace και την πριγκίπισσα Νταϊάνα κ.λπ. Η αξία παρόμοιων κατατάξεων και κοινωνικών τυπολογιών είναι, κατά τη γνώμη μας, ελάχιστη και πάντως δεν διακρίνεται ουσιαστικά από την τάση της μεταμοντέρνας δημοσιογραφίας για τα trends, τα πρόσωπα ή τις «φυλές της δεκαετίας».

7. Η έννοια της αναστοχαστικότητας και των δεξιοτήτων της θυμίζει πολλά πράγματα από το παρελθόν: λ.χ., την έννοια της «κοινωνικής νοημοσύνης» (social intelligence) και του πειραματισμού στην παράδοση του αμερικανικού πραγματισμού, αλλά και την προβληματική της ατομικής δράσης σε μια ορισμένη μικροκοινωνιολογία (θεωρίες κοινωνικής αλληλόδρασης, εθνομεθοδολογία, δραματογενείς θεωρίες κ.λπ.). Είναι άλλωστε πολύ γνωστή η θεωρητική οφείλη του Giddens σε κάποια από αυτά τα ρεύματα.

8. Το άτομο ως φορέας ελεύθερων επιλογών των οποίων, ωστόσο, δεν μπορεί να ελέγξει τις συνέπειες και τα ρίσκα.

9. Αυτή η υποτίμηση/λοιδορία συγκλίνει συχνά με τη στάση των θιασωτών του παγκόσμιου ελεύθερου εμπορίου, οι οποίοι κατηγορούν τους επικριτές της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης ως ελιτιστές και εχθρούς των φτωχών, επειδή, λ.χ., «εμποδίζουν» τη διάχυση του πλούτου και των ευκαιριών στις χώρες του Νότου. Είναι αξιοσημείωτο ότι και αυτοί οι φίλοι της ελεύθερης οικονομίας χρησιμοποιούν συχνά κοινοτυρικά επιχειρήματα (περί τοπικών πρακτικών και σεβαστών τρόπων ζωής) για να δικαιολογήσουν πραγματικότητες όπως η παιδική εργασία και η μυθολογική υπερχεμετάλλευση στα sweat shops του «αναπτυσσόμενου κόσμου».

10. Η ελεγχόμενη πολυπλοκότητα μπορεί και να ονομαστεί «επιδεκτική απορρύθμιση» (Λιοδάκης: 2001, 66), αν ληφθεί υπόψη μάλιστα και η διεθνής συγκυρία η οποία επιβάλλει επιμέρους επιστροφές σε ρυθμιστικές λογικές.

11. Ποιους και σε ποιο βαθμό αφορά αυτό το νέο management της πολυπλοκότητας, και κατά πόσο η υιοθέτηση της «εξόδου από την ιεραρχία» και της «απογραφειοκρατικοποίησης» δεσμεύει τους σύγχρονους κόσμους της εργασίας, είναι ένα άλλο κεφάλαιο. Για μια χρήσιμη εισαγωγή στις εφαρμοσμένες θεωρίες της πολυπλοκότητας για τις επιχειρήσεις, την οργάνωση και τη διοίκηση, βλ. Μπάτραμ: 2000.

12. Αυτός ο πειρασμός του θεωρητικού εγκλωβισμού στο ζήτημα της κουλτούρας/ταυτότητας χαρακτηρίζει κυρίως τα ρεύματα των πολιτισμικών σπουδών, αλλά έχει επίσης μεταφεντεντεί και σε πολλές άλλες εκδοχές της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας.

Σοτζάν Βαλαντόν, Γυμνό κοριτσάκι που κάθεται, 1894